

**ՖՐԵՂԵՐԻԿ ԴՅՈՒ ԲՈՒԱ ԴԸ ՄՈՆՊԵՐՈՅԻ
ՔԱՐՏԵԶԸ ԱԴՐԲԵԶԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՇԱՀԱՐԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ**

Բանալի քարեր - Ֆրեղերիկ Դյու Բուա դը Մոնպերո, Մեծ Հայք, Հայաստան, Ադվանք, Մեծ Թուրան, Ադրբեջան, հին (պատմական) քարտեզներ, ֆրանսիական քարտեզներ, պատմական սկզբնաղբյուրներ

Սկզբնաղբյուրների համակարգում առանձնահատուկ տեղ են զբաղեցնում քարտեզները, որոնք յուրահատուկ տեղեկություններ են հաղորդում աշխարհագրական օբյեկտների տարածական տեղաբախշման և ժամանակի ընթացքում դրանց կրած փոփոխությունների մասին: Քարտեզները, աշխարհագրական բնույթի պատմական աշխատությունները և այլ գրավոր սկզբնաղբյուրները՝ որպես անցյալի անմիջական վկայություններ, մեծ արժեք ունեն¹:

Պատմական քարտեզներն ուսումնասիրողների առջև ծառայած առաջնային խնդիրներից է գրադարաններից, արխիվներից և մասնավոր հավաքածուներից անհրաժեշտ «քարտեզագրական նյութի» հայտնաբերումն ու դրանց նկարագրումը²:

Տարածաշրջանային քարտեզներին անդրադառնալը՝ քարտեզների հավաքածուներ ստեղծելը, մեզ համար շատ կարևոր է և արդիական ոչ միայն գիտական, այլև քաղաքական և աղբյուրագիտական տեսակետներից: Առավել ևս, որ այսօր մեր հարևաններն ամեն կերպ ջանում են իրենց քարոզչական աշխատանքներում շահարկել հին (պատմական) քարտեզներին վերաբերող հարցերը և ըստ դրանց նենգափոխել պատմական իրականությունը՝ հետապնդելով հեռահար քաղաքական նպատակներ: Այս պայմաններում հարկ է ծանոթ լինել մեր տարածաշրջանին առնչվող բոլոր քարտեզներին և դրանց ուղեկցող նյութերին, եթե այդպիսիք կան (ճանապարհորդական նոթեր և նկարագրություններ, հաշվետվություններ, նկարներ և այլն):

2012 թ. ադրբեջանցիները հրատարակել են այսպես կոչված «Ադրբեջանի

¹ St' u Салищев К. А., Картоведение, Учебник, изд. Московского университета, М., 1976, с. 320:

² St' u Skelton R. A., Maps: A Historical Survey of their Study and Collecting, Chicago, London, 1972, p. 105; Постников А. В., Развитие картографии и вопросы использования старых карт, М., 1985, с. 13:

հին քարտեզների հավաքածու»¹: Ըստ համացանցում տեղադրված գովազդային հայտարարության՝ այն ամփոփում է պատմական և աշխարհագրական քարտեզներ, որոնցում արտացոլված է «Ադրբեջանի տարածքը» տարբեր պատմական ժամանակաշրջաններում: Հրատարակիչները նշում են նաև, որ քարտեզներն ընտրված են XVI-XIX դդ. (թեպետ, ըստ վերնագրում նշված տարեթվերի, խնդրո առարկա քարտեզներն առնչվում են XVII-XX դդ.) հրատարակված ատլասներից և հետաքրքրություն են ներկայացնում գիտական, պատմական ու կուլեկցիոն առումներով: Հավատարիմ իրենց գործելաճին՝ ադրբեջանցիները ֆինանսական միջոցներ չեն խնայել և հրատարակել են քարտեզների շքեղ ու թանկարժեք հավաքածու՝ կաշեպատ, ոսկե դրոշմնկարով, իսկ որպես հավաքածուից ընտրված օրինակ-նմուշներ՝ հայտարարության ստորին հատվածում զետեղել են փոքրիկ, ցածրորակ և դժվարընթեռնելի գովազդային երեք քարտեզ:

Հրատարակված հավաքածուն անչափ թանկ լինելու պատճառով հնարավոր չեղավ ձեռք բերել: Ուստի դրանում ընդգրկված քարտեզների, ինչպես նաև հրատարակիչների կիրառած մոտեցումների մասին պատկերացում կազմելու համար դիմեցինք ընդամենը ցուցադրված քարտեզների օգնությամբ: Փնտրտուքների շնորհիվ ճշգրտեցինք առաջին քարտեզի ոչ միայն վերնագիրը, հեղինակին, այլև այն հին ատլասը, որից այն պատճենվել է:

Տարիների մեր հետազոտությունների արդյունքում ստեղծել ենք Հայաստանի և Անդրկովկասի ֆրանսիական քարտեզների դեռևս անտիպ հավաքածու՝ ուսումնասիրելով մասնավորապես Հայաստանի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի և Ռուսաստանի ազգային գրադարաններում ու արխիվներում պահվող նյութերը: Կուտակված նյութի հիման վրա կարող ենք հավաստել, որ համացանցում ադրբեջանցիների ցուցադրած երեք քարտեզներից առաջինը ունի «Tauride, Caucase et Arménie, de Strabon, mort en 29 de J.C., carte composée et dessinée par Frédéric Du Bois» («Տորիդ (Տավրիկա, Տավրիա, Տավրիդա – Վ.Մ.)»², Կովկաս և Հայաստան, ըստ Ստրաբոնի, մահացել է թ. հ. 29 թ., քարտեզը կազմվել է և գծագրվել Ֆրեդերիկ Դյու Բուայի կողմից») վերնագիրը, և այն պատճենել են «Voyage au Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée» («Ճանապարհորդություն Կովկասում, չերքեսների ու աբխազների մոտ, Կովսիդայում, Վրաստանում, Հայաստանում և Դրիմում») ատլասից: Ամենայն հավանականությամբ հրատարակիչներն օգտվել են Սանկտ Պետերբուրգի՝ Ռուսաստանի ազգային գրադարանի քարտեզագրության բաժնում պահվող ատլասի բնօրինակից:

Անգամ անզեն աչքով ընթեռնելի է, որ քարտեզի վրա գլխատառերով գրված է ARMENIE MAJEURE, IBERIE, COLCHIDE, ALBANIE, MEDIE (ՄԵԾ

¹ Տե՛ս «Собрание старинных карт Азербайджана. Факсимильное издание 1667-1914 гг.», СПб., 2012. <http://www.alfaret.ru/item.php?prod=2204&subid=130&catid=194>

² Տե՛ս «Большая советская энциклопедия», т. 13, М., 1973, с. 509:

ՀԱՅՔ, ՎԻՐՔ, ԿՈՂՔԻՍ, ԱՂՎԱՆՔ, ՄԱՐԱՍՏԱՆ (ՄԱԴԱՅ)) (տե՛ս թիվ 1 քարտեզը): Հետազոտողից մեծ ջանքեր չի պահանջվի համոզվելու, որ Ադրբեջան բառը այդ քարտեզում ընդհանրապես գոյություն չունի: Միաժամանակ նա չի դժվարանա կռահել այսպես կոչված «հրատարակիչների» որքան հավակնոտ, նույնքան և պարզունակ մտադրությունը, այն է՝ խեղաթյուրելով պատմական սկզբնաղբյուրները՝ ցանկալին ներկայացնել որպես իրականություն: Իհարկե այստեղ խոսքը վերաբերում է Ալբանիա (Աղվանք) կոչվող երկրին, ուստի ակնհայտ է, որ մեր հարևանները ջանք ու եռանդ չեն խնայում՝ նմանատիպ կեղծարարությունների և ակնհայտ ստի միջոցով անտեղյակ հանրությանը մոլորության մեջ ձգելու, տարածաշրջանում իրենց վերագրելու «տեղաբնիկների» կարգավիճակ՝ «ալբանացիների հետնորդներ» հորջորջվող պիտակով:

Եթե այսպես կոչված «հավաքածուի» հեղինակները նպատակահարմար են գտել ընդգրկել այս քարտեզը, ապա կարծում ենք, որ Ֆրեդերիկ Դյու Բուայի վերոհիշյալ ատլասից և նրա աշխատություններից այլ քարտեզներ ևս ներառնված կլինեն:

Կարծես վերոհիշյալ հավաքածուում ցուցաբերված մոտեցման շարունակությունն են մեր հարևանների՝ համացանցում տարածաշրջանային քարտեզներին առնչվող և օր օրի սաստկացող, սակայն բարբառանքից ոչնչով չտարբերվող հակահայկական քարոզչության փորձերը, որոնք նենգափոխում են պատմական սկզբնաղբյուրները: Տվյալ պարագայում խոսքը վերստին վերաբերում է հին քարտեզներին և դրանց բովանդակությանը: Նմանօրինակ հիվանդ երևակայության ու մտավարժանքների արդյունք է Էմիր Էյվազի՝ համացանցում տեղադրած հրապարակումների շարքը՝ «Մեծ Թուրանի» երկյուղը հայերին ստիպում է նենգափոխել հին քարտեզները»¹ խորագրով, որը վերաբերում է տարածաշրջանին առնչվող ֆրանսիական հին քարտեզներին:

Ակնհայտ է, որ ադրբեջանական կողմն իր քարոզչական գործունեությունն իրականացնելիս միշտ և ամենուր օգտվում է իր հոգեկերտվածքին հարազատ ու բնորոշ կարգախոսից՝ պատերազմում (տվյալ դեպքում՝ տեղեկատվական) բոլոր միջոցներն ընդունելի են:

Նկատի ունենալով վերն ասվածը և ամեննին նպատակ չհետապնդելով գնահատել տեղեկատվական պայքարում առկա խնդիրները՝ կցանկանալինք պարզաբանել, թե մենք որքանով ենք տեղեկացված վերոհիշյալ քարտեզի հեղինակ, Եվրոպայում և Ռուսաստանում XIX դ. մեծ ճանաչում ձեռք բերած Ֆրեդերիկ Դյու Բուայի գործունեությանը, նրա հրատարակած վեցհատորյա «Ճանապարհորդությանը» և կազմած «Ատլասին», որոնցում, ի դեպ, թեև Հայաստանն ու հայերը ներկայացված են բարյացակամ դիրքերից, այդուհանդերձ ադրբեջանցիները ջանասիրաբար փորձում են օգտագործել

¹ **Амир Эйваз**, Страх перед «Великим Тураном» заставляет армян искажать старинные карты. <http://gulustan.ws/2012/04/strax-pered-velikim-turanom/>

նրա աշխատանքները հայերի դեմ ծավալած քարոզչական պայքարում:

Յավոք սրտի, առանց երկմտելու կարելի է հավաստել, որ արդյունքները գոհացուցիչ չեն: Ապարդյուն անցան նրա աշխատանքներին անդրադարձներ պարունակող որևէ հրատարակության ծանոթանալուն միտված մեր ջանքերը՝ չնայած այն հանգամանքին, որ նրա «Ճանապարհորդության» մի մասը նվիրված է Հայաստանի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վիճակին, պատմամշակութային արժեքներին ու կենցաղին, իսկ «Ատլասին» ծանոթանալուց հետո կարող ենք փաստել, որ դրանում մեծ տեղ է հատկացված Հայաստանը ներկայացնող՝ պատմական և տվյալ ժամանակաշրջանին առնչվող քարտեզներին, ինչպես նաև հնագիտությանը, ճարտարապետությանն ու բնաշխարհին նվիրված նկարներին:

Տարածաշրջան այցելած ճանապարհորդներին և նրանց գործունեությանը հայ հեղինակներից անդրադարձել են Հովհաննես Հակոբյանը¹ և ակադեմիկոս Մանվել Զուլայանը²: Վերջինս իրավամբ նշել է, որ եվրոպական սկզբնաղբյուրներում եղած ոչ բոլոր տեղեկություններն են հայ իրականության մեջ հատուկ ուսումնասիրության առարկա դարձել: Ըստ նրա խորհրդահայ պատմագրության մեջ եվրոպական հեղինակների որոշ վկայություններ, իրենից բացի, օգտագործել են նաև Լեոն, Հակոբ Անասյանը, Աշոտ Հովհաննիսյանը և այլք³:

Հրապարակում եղած նյութերը հստակ վկայում են, որ տարածաշրջան այցելած առանձին ճանապարհորդների գործունեությանը նվիրված պատմաաշխարհագրական հետազոտություններ չեն իրականացվել, ուստի նրանց կազմած քարտեզները չէին կարող ուսումնասիրվել պատմական քարտեզագրության և պատմական աշխարհագրության տեսանկյուններից:

Տողերիս հեղինակն իր հնարավորությունների սահմաններում փորձելու է ներկայացնել հանիրավի մոռացության մատնված Ֆրեդերիկ Դյու Բուայի՝ պատմաբանի, աշխարհագետի, քարտեզագրի, բնագետի, երկրաբանի, ինչպես նաև նկարչի կյանքն ու գործունեությունը, նրա գլխավոր աշխատությունները, մասնավորապես՝ «Ատլասը»:

Դյու Բուայի աշխատություններում անշուշտ կան որոշակի անճշտու-

¹ Տե՛ս **Հակոբյան Հ.**, Աղբյուրներ Հայաստանի յեվ Անդրկովկասի պատմության, Ուղեգրություններ, հ. Ա., ԺԳ-ԺԶ դար, (1253-1582), Յերեվան, 1932, *նույնի՝* Աղբյուրներ Հայաստանի յեվ Անդրկովկասի պատմության, Ուղեգրություններ, հ. Զ, ԹԺ դարի առաջին քսանամյակ (1800-1820), Յերեվան, 1934:

² Տե՛ս **Զուլայան Մ. Կ.**, Եվրոպացի հեղինակները հայերի և Հայաստանի մասին (XIII-XVI դդ.): Աղբյուրագիտական ակնարկ, Պատմաբանասիրական հանդես, 1985, թիվ 2, էջ 56-72, *նույնի՝* Եվրոպացի հեղինակները հայերի և Հայաստանի մասին (XVI- XVIII դդ.): Աղբյուրագիտական ակնարկ, *նույն տեղում*, 1985, թիվ 3, էջ 23-40, *նույնի՝* Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, Երևան, 1990:

³ **Զուլայան Մ. Կ.**, Եվրոպացի հեղինակները հայերի և Հայաստանի մասին (XIII-XVI դդ.), էջ 56-57:

թյուններ, բացթողումներ կամ թերացումներ, որոնք չեն համապատասխանում ժամանակակից մարդու աշխարհընկալմանն ու տեսակետներին կամ ներկայումս գիտության մեջ շրջանառվող ուսումնասիրության մեթոդներին և մոտեցումներին, ինչն օրինաչափ է: Սակայն հարկ է աներկբայորեն հավաստել, որ նրա աշխատությունները մեր հայրենիքի համար անգնահատելի պատմական սկզբնաղբյուրներ են:

Ֆրեդերիկ Դյու Բուա դը Մոնպերոյի կյանքն ու գործունեությունը

Ծագումով ֆրանսիացի հայտնի ճանապարհորդ Ֆրեդերիկ Դյու Բուա դը Մոնպերոն (Frédéric Du Bois de Montperreux) ծնվել է 1798 թ. մայիսի 28-ին Շվեյցարիայի Մոթիե (Môtiers) բնակավայրում: Նա սերում է սնանկացած ազնվականի ընտանիքից: Հայրը զբաղվում էր ժանյակների առևտրով, իսկ պապը իսպանական արքունիքում եղել է էմալները (արծնապակի) զարդարող նկարիչ: Ենթադրելի է, որ Դյու Բուային էին պապից ժառանգաբար փոխանցվել նկարչական ունակությունները, որոնք նրան հնարավորություն ընձեռեցին ճանապարհորդության ընթացքում իրեն դրսևորել փայլուն ձևով: Սկզբնական

կրթությունը նա ստացել է տեղի քոլեջում, 1817-1819 թթ. Սեն-Գալում (St-Gall) եղել է ֆրանսերենի ուսուցիչ: 1819-1821 թթ. որպես ուսուցիչ-դաստիարակ աշխատել է Կուրլանդիայում՝ լեհ ազնվականի ընտանիքում: Այստեղ, առիթից օգտվելով, Դյու Բուան սկսել է ուսումնասիրել բալթյան երկրների, հատկապես Լիտվայի, մշակութային հուշարձանները: 1821-1829 թթ. նա Լիտվայում աշխատել է որպես կառավարիչ, իսկ 1825 և 1829 թթ. ճանապարհորդել է Լեհաստանում: 1829-1831 թթ. Բեռլինի համալսարանում նա աշակերտել է հանրագիտարանային գիտելիքների տեր եվրոպական գիտության այնպիսի նշանավոր դեմքերի, ինչպիսիք էին հելլենիստ Օգուստ Բյոկը, աշխարհագետ Կարլ Ռիթերը, երկրաբան Լեոպոլդ ֆոն Բուխը և բնագետ Ալեքսանդր դը Հումբոլդտը: Այդ ժամանակ է նրա մոտ հղանում դեպի Ղրիմ և Կովկաս ճանապարհորդելու լայնածավալ ծրագիրը: Ալեքսանդր դը Հումբոլդտի և Լեոպոլդ ֆոն Բուխի ղեկավարությամբ և խորհուրդներով, գիտական աշխարհի աջակցությամբ, ռուսական իշխանության թույլտվությամբ ու օգնությամբ շատ համեստ ֆինանսական միջոցների տեր Դյու Բուան 1831-1834 թթ. միայնակ սկսում է վտանգներով լի իր գիտահետազոտական ճանապարհորդությունը դեպի Ղրիմ և Կովկաս: Նա

նախ այցելում է Ղրիմ, այնուհետև Սևաստոպոլից ռուսական ռազմանավով՝ կովկասյան ափագծի երկայնքով ձգվող հիմնական նավահանգիստները: Սակայն այդ ճանապարհորդությանը նվիրված իր աշխատության մեջ նա նկարագրությունը սկսում է Կովկասից և վերջացնում Ղրիմով:

Չորս տարի տևած այդ ճանապարհորդության ընթացքում հավաքած, մշակված ու խմբագրած նյութերի հիման վրա Դյու Բուան 1839-1843 թթ. Փարիզում հրատարակում է «Ճանապարհորդություն Կովկասի շրջակայքում, չերքեզների ու աբխազների մոտ, Կոլխիդայում, Վրաստանում, Հայաստանում և Ղրիմում» վերտառությամբ վեցհատորյա աշխատությունը¹, իսկ 1843 թ. Շվեյցարիայի Նոշատել քաղաքում լույս է ընծայում իր կազմած «Ճանապարհորդություն Կովկասում, չերքեզների ու աբխազների մոտ, Կոլխիդայում, Վրաստանում, Հայաստանում և Ղրիմում»² ատլասը, որը համարվում է հազվագյուտ աշխատանք:

Ռուսական իշխանությունները Դյու Բուային առաջարկում են մնալ Ռուսաստանում և շարունակել գիտահետազոտական աշխատանքները, սակայն նա գերադասում է վերադառնալ հայրենիք և աշխատել 1838 թ. հիմնադրված Նոշատելի նորաստեղծ ակադեմիայում, ուր ստանձնում է հնագիտության ամբիոնի ղեկավարի պաշտոնը, իսկ ակադեմիայի փակվելուց հետո (1848 թ.) իրեն նվիրում է Նոշատելի հնագիտական ժառանգության ուսումնասիրությանը և պատրաստում «Նոշատելյան հնություններ» աշխատությունը, որը լույս է տեսնում նրա վախճանից հետո³:

Ժամանակակիցները շատ բարձր են գնահատել Դյու Բուայի կատարած աշխատանքը: «Ճանապարհորդությունը» ֆրանսերենով հրատարակվելուց հետո ամբողջությամբ թարգմանվել է գերմաներեն: Փարիզի Աշխարհագրական ընկերությունը նրան պարգևատրել է Մեծ մրցանակով: Լոնդոնի երկրաբանական ընկերությունը բարձր է գնահատել նրա կատարած աշխատանքը, իսկ Ռուսական կառավարությունը 20000 ռուբլի դրամական պարգև է տրամադրել Դյու Բուային աշխատությունները հրատարակելու համար: Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ I-ը նրան պարգևատրել է Սուրբ Ստանիսլավի շքանշանով և նվիրել ադամանդակուռ մատանի: Գիտության բնագավառում հաջողությունների համար Պրուսիայի թագավորը նրան պարգևատրել է Մեծ ոսկե մեդալով⁴: Լոնդոնի, Բեռլինի և Սանկտ Պետերբուրգի աշխարհագրական ընկերությունները Դյու Բուային ընտրել են իրենց թղթակից անդամ:

¹ **Frédéric DuBois de Montperreux**, Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée, Librairie de Gide, Editeur des annales des voyages, rue de Seine Saint-Germain, № 6 bis, t. I-VI, Paris, 1839-1843.

² **Frédéric DuBois de Montperreux**, Lithographie de H. Nicolet à Neuchâtel (Suisse), Voyage au Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée, ATLAS, Neuchâtel en Suisse, chez l'Auteur, Paris, chez Gide Libraire-éditeur, Rue des petits Augustins № 5, 1843.

³ Les antiquités [monuments] de Neuchatel. Ouvrage posthume de Frédéric DuBois de Montpérreux, 1852.

⁴ Sté u **Jeanneret F. A. M.**, et **Bonhôte J. H.**, Biographie Neuchâteloise, t. 1, Locle, chez Eugène Courvoisier, Libraire-éditeur, 1863, p. 279-280 :

Ըստ Ֆրեդերիկ Դյու Բուա դը Մոնպերոյի կտակի, որը մահկանացուն կնքել է 1850 թ. հուլիսի 5-ին Պեգոյում, նրա հավաքածուները և գրադարանը նվիրաբերվել են Ցյուրիխ քաղաքին¹:

Լինելով բազմակողմանի զարգացած անձնավորություն՝ Դյու Բուան իր աշխատություններում կարողացել է արձանագրել XIX դ. 30-ական թվականներին Կովկասում և Ղրիմում տիրող իրավիճակը՝ շրջանառության մեջ դնելով հսկայական պատմական, աշխարհագրական, քարտեզագրական և մշակութային նյութեր, որը հնարավորություն է ընձեռում կատարել համեմատություններ և վերլուծություններ: Նա գրի է առնել այն ամենն, ինչ լսել է և նկարել է այն, ինչ տեսել է: Լավ տիրապետելով Արևմտյան Եվրոպայում ուսումնասիրվող՝ տարածաշրջանին առնչվող նյութին, ինչպես նաև ծանոթ լինելով տարածաշրջանի պատմական և իր ժամանակի քարտեզներին՝ նա փորձ է արել համեմատել իր տրամադրության տակ եղած տեղեկությունները և դրանց նկատմամբ ցուցաբերել է ստեղծագործական մոտեցում: Գիտական շրջանակներում ունեցած անձնական կապերի և նոր ծանոթությունների շնորհիվ՝ նա կարողացել է օգտվել նաև չիրատարակված նյութերից և պատմական փաստաթղթերից: Այս առումով հարկ է հիշատակել նրան մեծապես օժանդակած Մարի Բրոսսեի անունը²:

Չնայած այն հանգամանքին, որ ռուսական կառավարությունը անգնահատելի մեծ օժանդակություն է ցուցաբերել Դյու Բուային թե՛ բարոյական և թե՛ նյութական առումներով, սակայն նրա «Ճանապարհորդության» առաջին հատորը միայն 1937 թվականին է թարգմանվել ռուսերեն³, իսկ հաջորդ հատորները դեռևս սպասում են իրենց թարգմանչին: 2009 թ. Ուկրաինայում հրատարակվել է «Ճանապարհորդություն դեպի Ղրիմ» վերտառությամբ աշխատությունը: Այնտեղ թարգմանաբար ներկայացված են Դյու Բուայի աշխատության այն հատվածները, որոնք նվիրված են Ղրիմին⁴, իսկ 2009 թ. Ռուսաստանում առաջին անգամ «Ալֆարետ» հրատարակչությունը շատ շքեղ ձևավորմամբ վերատպել է Դյու Բուայի «Ատլասը»⁵:

¹ Sté u **Knoepfler D.**, Université, Histoire de l' Université de Neuchâtel, t. 1 : La première Académie, 1838-1848, Neuchâtel : Univ. de Neuchâtel [u.a.], 1988, p. 257-304 :

² Sté u **Монперэ Ф. Д.**, Путешествие вокруг Кавказа, у черкесов и абхазов, в Колхиде, в Грузии, в Армении и в Крыму, пер. с фр. Данкевич Н. А., Пушиной под ред. к.и.н. Фадеева А. В., (Грузинский филиал АН СССР. Труды института абхазской культуры, вып. VI. Свидетельства иностранцев об Абхазии), Сухуми, 1937, т. 1, от редакции:

³ Նույն տեղում:

⁴ Sté u **Монперэ Ф. Д.**, Путешествие в Крым, Серия «Старинный путеводитель», в пер. с фр., Фадеева Т., Симферополь, 2009:

⁵ Sté u **Дюбуа де Монпере Ф.**, Атлас к путешествию по Кавказу, к черкесам и абхазам, в Колхиду, в Грузию, в Армению и в Крым, в 5 кн.-репринтное издание 1843 г., СПб., 2009:

«Ճանապարհորդություն Կովկասում, չերքեզների ու արխազների մոտ, Կովխիդայում, Վրաստանում, Հայաստանում և Ղրիմում» ատլասը

Ֆրեդերիկ Դյու Բուա դը Մոնպերոն իր ճանապարհորդության ընթացքում (Ղրիմից նա մեկնում է Անդրկովկաս, նաև՝ Արևելյան Հայաստան) հավաքել է ահռելի քանակությամբ բազմաբնույթ նյութեր: Ուստի տրամաբանական է, որ նրանից պահանջվել են տարիներ՝ դրանց հիման վրա շարադրելու գրքեր և հրատարակելու դրանք համալրող և ամբողջական դարձնող շքեղ մի ատլաս:

Մեզ համար, բնականաբար, առաջին հերթին մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Դյու Բուայի հեղինակած ու 1843 թ. հրատարակած «Ատլասը»: Ուստի հարկ ենք համարում այս հազվագյուտ աշխատությունը ներկայացնել հնարավորինս հիմնավոր և որոշակի մեկնաբանություններով:

Ատլասը բաղկացած է երկու հատորից՝ 42x58 սմ չափերով: Հատորները ստորաբաժանվում են հինգ բաժինների կամ թեմատիկ մասերի, որոնցից յուրաքանչյուրը մի ամբողջություն է, ինչը դյուրին է դարձնում աշխատությունն ընկալելու հավուր պատշաճի:

Առաջին հատորն սկսվում է տիտղոսաթերթին (տե՛ս թիվ 2 տիտղոսաթերթը) հաջորդող էջում Նիկոլայ I-ին ուղղված՝ հեղինակի շնորհակալական և երախտիքի խոսքով՝ ցարի ցուցաբերած բազմակողմանի օգնության համար, որը նրան հնարավորություն է ընձեռել իրականացնելու աննախադեպ այս ճանապարհորդությունը Ռուսական կայսրության տարածքում:

I. Ատլասի առաջին հատորը ներառում է երկու թեմատիկ մասեր.

1. Série de géographie ancienne et moderne ou I^e Série (Անտիկ ու ժամանակակից աշխարհագրության մաս կամ I մաս):

Առաջին թեմատիկ մասը բաղկացած է անհրաժեշտ մեկնաբանություններով ուղեկցվող 21 անուն պլանշետներից (որոնցից 16-ը քարտեզներ են, իսկ հինգը՝ հատակագծեր): Քարտեզները ներկայացված են ժամանակագրական կարգով: Այստեղ հեղինակը փորձ է անում ցուցադրելու Հայաստանի, Կովկասի և Ղրիմի տարբեր տարածքների իր ժամանակի և անտիկ ժամանակաշրջանի քարտեզները, որոնց մի մասը Դյու Բուան ինքն է կազմել՝ օգտվելով տարբեր սկզբնաղբյուրներից, իսկ մյուս մասը՝ ներկայացրել է ըստ այլ հեղինակների:

Ներկայացված քարտեզներն են.

ՊԼ. (Պլանշետ) I - Carte générale de la Crimée et des Pays situés au Sud et au Nord du Caucase, Dressée et dessinée d'après les meilleures cartes Russes et d'après ses propres observations, par Frédéric Du Bois, 1841.

ՊԼ. II - Carte ancienne et moderne de l'extrémité de la presqu'île de Kertche, de celle de Taman, avec une partie de la Circassie, dessinée en 1835, par Frédéric Du Bois.

ՊԼ. III - Carte de la côte orientale de la Mer Noire du Cap Takil au Fleuve Phase (Rion), réduite de moitié d'après celle du Cap : Lieutenant E. Manganari, relevée en 1834, gravée en 1840.

ՊԼ. IV - Forteresse de Ghéлиндjik et ses alentours en 1833, par Frédéric Du Bois.

ՊԼ. V - Carte de l'Arménie Russe, dessinée d'après les meilleurs documents russes, par Frédéric Du Bois, 1844.

ՊԼ. VI - Carte de la contrée qui s'étend des monts Bechetau au monts Elbrous, en principalement des sources minérales qu'elle renferme, par Frédéric Du Bois.

ՊԼ. VII - Carte du bassin du lac Sévang en Arménie, relevée par les ingénieurs russes en 1832.

ՊԼ. VIII - Géorgie primitive avant l'invasion des Scythes (Khazares) selon les Origines Géorgiennes de Vakhtang V, publiées par J. de Klaproth, VIe Siècle avant J.C.

ՊԼ. IX - Scythie et Caucase, d'Hérodote d'Halicarnasse, en 446 avant J.C., composés par Frédéric Du Bois.

ՊԼ. X - Carte Du Périples dit de Scylax Caryandinien, Edition de David Hoeschel, Aug : Vind : 1600, Ce Périples ne remonte pas au delà du 3me Siècle av : J.C.

ՊԼ. XI - Tauride, Caucase et Arménie, de Strabon, mort en 29 de J.C., carte composée et dessinée par Frédéric Du Bois.

ՊԼ. XII - Tauride, Caucase et Arménie, de Pline, mort en 80 de J.C., carte composée et dessinée par Frédéric Du Bois, 1843.

ՊԼ. XIII - Carte du Périples de la Mer Noire, IIe S. après J.C.

ՊԼ. XIV - Carte du théâtre des guerres de la Lazique, entre les Romains et les Perses, sous Justinien et Khosroës de 539 à 562 de J.C., d'après Procope de Césarée et Agathias.

ՊԼ. XV^a - Carte pour l'intelligence de la description du Caucase et des pays qui avoisinent la Mer Noire et la Mer Caspienne, par Massoudi (943 de J.C.).

ՊԼ. XVI - Fragment de la carte Marine de Fréduce d'Ancone, dessinée en 1497, tirée de la bibliothèque de Wolfenbuttel et comparée avec les noms modernes par Frédéric Du Bois, 1843.

Հատակագծերի մասում հեղինակը պատկերել է իր համար մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող քաղաքների և ամրոցների հատակագծերը, այդ թվում.

1. Plan approximatif des ruines de la forteresse de Karhni, auj : Takh-Terdater en Arménie, (ՊԼ. XIX).

2. Plan général des ruines d'Artaxata (Néronia) aujourd'hui Ardachar, Ancienne capitale de l'Arménie, fondée sur les plans d'Annibal par le Roi Artaxès, (ՊԼ. XIX).

2. Série pittoresque ou IIe Série (Գեղանկարչական մաս կամ II մաս):

Այս մասի տիտղոսաթերթի վրա պատկերված են Մեծ և Փոքր Մասիսները, ինչպես հեղինակն է նշում «Երկու Արարատների տեսարանը Նորաշենից Հայաստան» (տե՛ս թիվ 3 տիտղոսաթերթը):

II մասը իր հեթին բաղկացած է 65 անուն պլանշետներ ամփոփող 6 ենթաբաժնից, որոնք են.

ա - Vues de Circassie et d'Abkhasie (տեսարաններ Չերքեզիայից և Աբխազիայից) - 7 պլանշետ,

բ - Vues du bassin de Colchide (տեսարաններ Կոլխիդայի ավազանից) - 12 պլանշետ,

- գ - Vues de Pachalike d'Ahaltikhé (տեսարաններ Ախալցխեի փաշայությունից) - 4 պլանշետ,
- դ - Vues de Géorgie (տեսարաններ Վրաստանից) - 9 պլանշետ,
- ե - Vues d'Arménie (տեսարաններ Հայաստանից) - 9 պլանշետ: Դրանցից վերջինը, որը տեսարան է Հյուսիսային Կովկասից (Vue de Béchetau), սխալմամբ հայտնվել է Հայաստանը ներկայացնող հատվածում,
- զ - Vues de Crimée (տեսարաններ Ղրիմից) - 24 պլանշետ:

Այս մասի 65 պատկերներն ուսումնասիրելիս ակնհայտորեն աչքի է զարնում Դյու Բուայի տաղանդը, որը զուգակցում է պատմաբանի, աշխարհագետի և արվեստագետ նկարչի ունակությունները: Նա թղթին է հանձնել և ցույց տվել ոչ միայն հնագույն հուշարձանների, ավերակների և գեղատեսիլ վայրերի պատկերները, այլև իր ստացած տպավորությունները:

Մեզ համար առավել հետաքրքրական են Հայաստանը պատկերող նկարները.

1. Vue du lac Sévang, en Arménie, prise de Tchoubouklou (Պլ. XXXIII).
2. Vue des deux Ararat, prise de la Forteresse d'Erivan (Պլ. XXXIV).
3. Vallée & monastère de Kieghat, Grande Arménie (Պլ. XXXV).
4. a) Vue des ruines d'Erovantagerd, au bord de l'Araxe en Arménie, b) Vue de koulpe & de ses mines de sel, en Arménie (Պլ. XXXVI).
5. Vue des ruines de Djoulfa, au bord de l'Araxe, Grande Arménie (Պլ. XXXVII).
6. Vue du village de Nougadi, dans une vallée de l'Araghez au bord de l'Araxe, Grande Arménie (Պլ. XXXVIII).
7. Cataracte de l'Araxe à Araxe-bar, entre Ourdabad & Meghri, Grande Arménie (Պլ. XXXIX).
8. Rocher sur lequel est bâti la forteresse de Choucha, Karabagh (Պլ. XXXX).

II. Ատլասի երկրորդ հատորը ներառում է երեք թեմատիկ մասեր.

1. Série d'architecture ou IIIe Série (Ճարտարապետության մաս կամ III մաս):

III մասն իր հեթին բաղկացած է 32 անուն պլանշետների ընդգրկող չորս ենթաբաժնից, որոնք են.

- ա - Style Byzantin (Բյուզանդական ոճ) - 5 պլանշետ,
- բ - Style Arménien (Հայկական ոճ) - 7 պլանշետ,
- գ - Style Géorgien (Վրացական ոճ) - 9 պլանշետ,
- դ - Style Persan (Պարսկական ոճ) - 11 պլանշետ:

Մեզ համար ավելի մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում հայկական ճարտարապետական հուշարձանների նկարները՝ «Հայկական ոճը».

1. Église patriarcale et monastère d'Etchmiadzin, dans la grande Arménie (Պլ. VI).
2. Vue primitive d'Etchmiadzin (Պլ. VII).

Fig. 1. Vue de l'Eglise d' Etchmiadzin dans son état primitif,

Fig. 2. Détails extérieurs du Dome,

Fig. 3. Plan actuel de l'Eglise d' Etchmiadzin,

Fig. 4. Plan spécial du Portique,

Fig. 5. Inscription sur la façade qui regarde le nord,

Fig. 6. Inscription tibétaine sur une cloche d'Etchmiadzin.

3. Églises Arméniennes, de la grande Arménie (ՊԼ. VIII).

Fig. 1. Eglise de S^e. Ripsimé, à Vagharchabad, grande Arménie,

Fig. 2. Plan de l'Eglise de S^e. Ripsimé,

Fig. 3. Chapelle de S^t. Jean Baptiste à Kharni, grande Arménie,

Fig. 4. Eglise des Apôtres S^t. André & S^t. Mathieu à Arkhour, sur le Mont-Ararat.

4. Église épiscopale de Sion, dans la vallée d'Atène, Karthli (ՊԼ. IX).

a) *Vue prise de l'ouest,*

b) *Plan.*

5. Oratoire de l'Église de Kieghart, Grande Arménie (ՊԼ. X).

6. Monumens de style Arménien (ՊԼ. XI).

a) *Oratoire de Sarkis à Kieghart,*

b) *Relief des lions à Kieghart,*

c) *Chapelle des lions à Kieghart,*

d) *Eglise Arménienne à Théodosie, Crimée,*

e) *Ruine du Palais de l'Evêque à Jaslovietz, Gallicie,*

f) *Chateua de Jaslovietz, Gallicie.*

7. Église Arménienne du haut de la ville d'Akhaltzikhé (ՊԼ. XII). (Տե՛ս թիվ 4 նկարը).

Հետաքրքրական է նաև այլ ենթաբաժիններում ընդգրկված՝ Հայաստանին առնչվող նյութերի մի մասը.

• *Monumens divers d'architecture sacrée (ՊԼ. XX).*

• *Grande mosquée d'Érivan, Grande Arménie (ՊԼ. XXIII).*

• *Mosquée en briques vernissées de la forteresse d'Érivan, en Arménie (ՊԼ. XXIV).*

• *Salle des Glaces du palais des Sardars à Érivan, Grande Arménie (ՊԼ. XXV).*

• *Pont de la Débéda, dit Pont Rouge (ՊԼ. XXX).*

• *Palais de Khosrovitoukhd à Kharni, Grande Arménie, 260 de J.C. environ (ՊԼ. XXXI).*

2. Série d'archéologie ou IVe Série (Հնէաբանության մաս կամ IV մաս):

Ատլասի այս մասում հեղինակը փորձել է հնարավորությունների շրջանակում ներկայացնել անտիկ դարաշրջանի արձանագրությունների, դամբարանների, արձանիկների և այլ հուշարձանների մանրակրկիտ գծանկարները:

IV մասն իր հերթին բաղկացած է 33 անուն պլանշետներ ընդգրկող 2 ենթաբաժնից, որոնք են.

ա - Cryptes au sud du Caucase et en Crimée (Դամբարանները Հարավային Կովկասում և Ղրիմում) - 6 պլանշետ,

բ - Vases et figurines en terre cuite (Թրծված կավից ծաղկամաններ և արձանիկներ) - 26 պլանշետ:

Թվարկենք մեզ համար հետաքրքրություն ներկայացնող գծանկարները.

1. Tombeaux Arméniens (Պլ. XXVIII).

Fig. 1. Tombeau de Manouk-Nazar à Djoulfa, Gr: Arménie (1578),

Fig. 2,3,4. Tombeau à Akhaltsikhé,

Fig. 5. Tombeau à Akachénié,

Fig. 6. Tombeau pres de Gandja,

Fig. 7. Tombeau à Kalidjan-Tarvasa,

Fig. 8. Tombeau à Karakala, Arménie.

2. Zodiaque Arménien, dessiné d'après celui d'un manuscrit. *Appartenant à l'Evêque Isaac à Etchmiadzin en Arménie* (Պլ. XXXII) (տե՛ս թիվ 5 նկարը) :

3. Série de géologie ou Ve Série (Երկրաբանության մաս կամ V մաս)

Հեղինակն այս բաժնում ներկայացրել է քարտեզներ, սխեմաներ, ռելիեֆի լայնակի կտրվածքներ, երկրաբանական տեսանկյունից հետաքրքիր տեսարաններ և էսքիզներ:

V մասը բաղկացած է 26 պլանշետից:

Մեզ համար մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Դյու Բուայի կազմած քարտեզներն ու հետևյալ սխեմաները.

Պլ. II - Carte générale géologique des systèmes Caucasiens & Tauriques, par Frédéric Du Bois, 1832 à 1835.

Պլ. V - Grand et Petit Ararat ou Agridagh, vue de la forteresse d'Erivan en Arménie. *Les contours ont été fixés au moyen de l'Astrolabe & de la Boussole* (տե՛ս թիվ 6 նկարը).

Պլ. VI - Carte géologique des vallées volcaniques de l'Akhstafa et de la Zenga entre la Géorgie & l'Arménie, par Frédéric Du Bois, 1837.

Պլ. VI^a - Carte géologique de l'Ecluse et des Rapides de l'Araxe à sa sortie du bassin volcanique de la Grande Arménie, dessinée par Frédéric Du Bois, 1837.

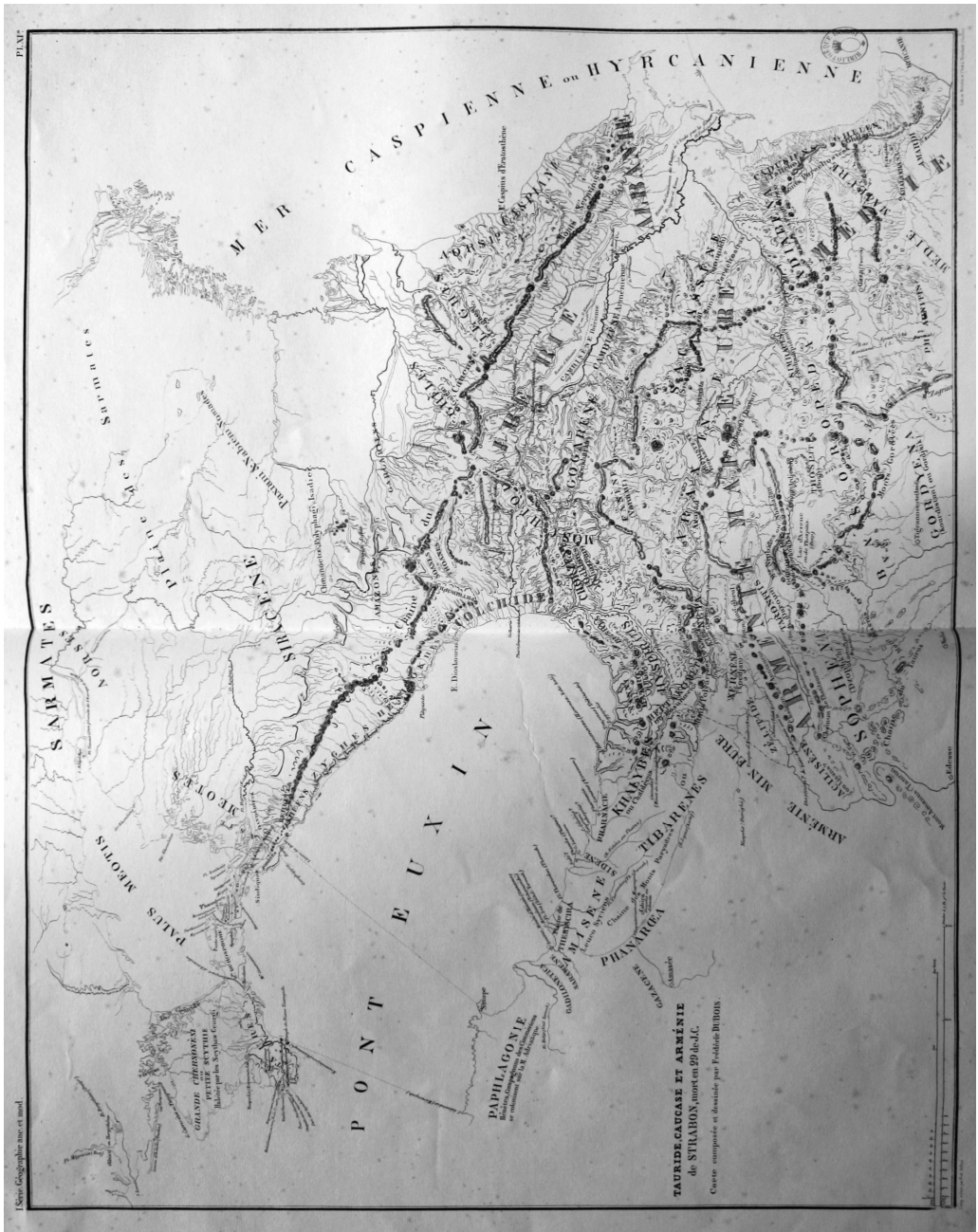
Պլ. VI^b - Պատկերված են ռելիեֆի լայնակի կտրվածքներ, որոնք յոթն են (էջը ընդհանուր վերնագիր չունի):

Պլ. VI^c - Études sur le dépôt du sel fossile de Koulpe en Arménie.

Պլ. VIII - Carte et coupe géologiques des vallées du Terek et de l'Aragvi, au centre de la chaîne du Caucase, dessinée par Frédéric Du Bois.

Պլ. IX - Carte géologique de la partie Sud-Ouest de la Crimée, dessinée de 1832 à 1835 par Frédéric Du Bois.

Նախատեսում ենք մոտ ապագայում հայ ժողովրդի պատմության համար մեծ նշանակություն և կարևորություն ունեցող վերոհիշյալ աշխատությունների անդրադարձալ ավելի հանգամանակից:

թիվ 1

VOYAGE
AU CAUCASE
CHEZ LES TCHERKESSES & LES ABKHASES
en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée
PAR
Frédéric DUBOIS de MONTPEREUX
ATLAS

VOYAGE AU CAUCASE
CHEZ
les Tcherkesses & les Abkhases
EN COLCHIDE, EN GÉORGIE, EN ARMÉNIE ET EN CRIMÉE
PAR
Frédéric DUBOIS de MONTPÉREUX.
ATLAS
SÉRIE PICTORESQUE
ou IIe Série.

Les deux Ararats vus de Norachène en Arménie.

NEUCHÂTEL en Suisse, chez **LAUTEUR**

PARIS, chez Gide Libraire-Éditeur,

Rue des petits Augustins N° 5.

1843.

LITHOGRAPHIE DE H. NICOLET A NEUCHÂTEL (SUISSE).

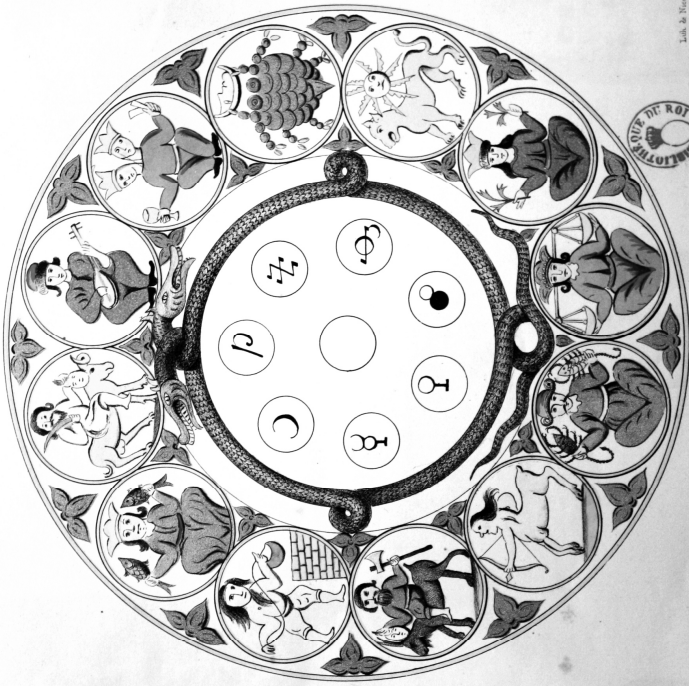
D. B. del. scul.

Restaurer in. Leg.

Lib. de Mores et Neuchâtel (Suisse)

ÉGLISE ARMÉNIENNE DU HAUT DE LA VILLE D'AKHALTSIKHÉ.

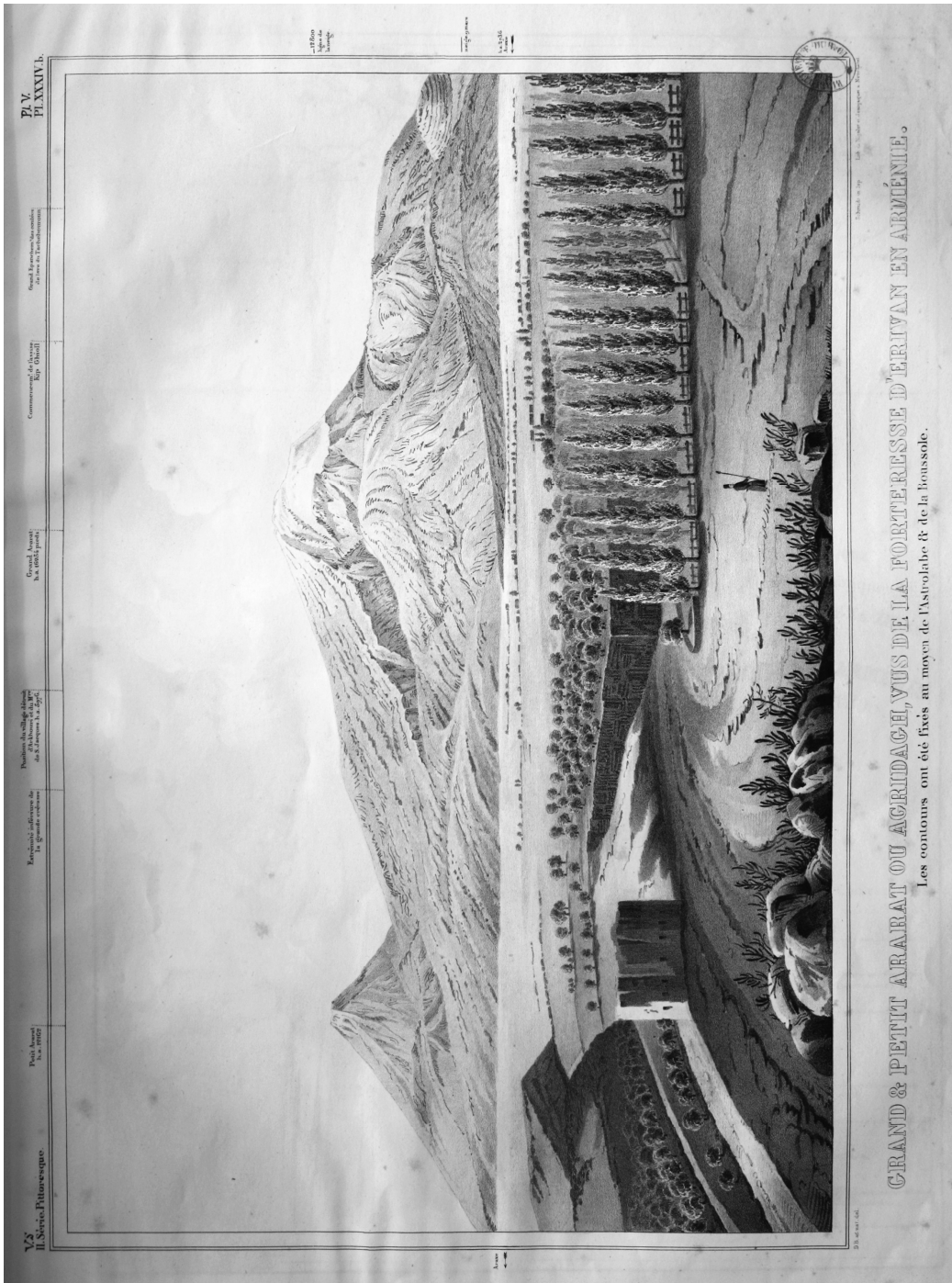
թիվ 4

Lith. de Roulet & Berthoud (Geneve)

ZODIAQUE ARMÉNIEN, DESSINÉ D'APRÈS CELUI D'UN MANUSCRIT.
Appartenant à l'Evêque Isaac à Etchmiadzin en Arménie

73

GRAND & PETIT ARARAT OU ACRIDACH, VUS DE LA FORTERESSE D'ERIVAN EN ARMÉNIE.
 Les contours ont été fixés au moyen de l'Astrolabe & de la boussole.

թիվ 6

Вардан Мхитарян – Карта Фредерика Дюбуа де Монперо в контексте азербайджанских научных и политических манипуляций

Карты занимают важное место в системе источников информации. К сожалению, эти первоисточники, в том числе и старинные (исторические) карты, часто становятся средством политических манипуляций с целью искажения действительности. Одним из таких примеров является изданное азербайджанцами в 2012 г. так называемое «Собрание старинных карт Азербайджана», а также многочисленные подобные публикации в интернете. Во второй части статьи мы постарались ознакомить читателя с жизнью и деятельностью историка, географа, картографа, натуралиста, геолога и художника Фредерика *Дюбуа де Монперо*, а также представить незаслуженно забытые труды ученого, в частности, его «Атлас».

Vardan Mkhitaryan – The Map of Frédéric DuBois de Montperreux in the Context of Scientific and Political Azerbaijanian Speculations

Maps have an important role in the system of sources. Unfortunately, these sources – old (historical) maps, often give rise to political manipulations pursuing long-term political goals and changing the reality. Similar attempts were the, so called, "The collection of old maps" published by the Azerbaijanis in 2012 and various publications found in the web.

In the second part of the article, an attempt was made to introduce the life and activity of the historian, geographer, cartographer, natural historian, geologist as well as painter Frederic Dubois, his main works, including "Atlas", which Azeris have used and manipulated in the mentioned publication.